

O ČITANJU, PISANJU I KOMPILIRANJU U HRVATSKOGLAGOLJSKOM SREDNJOVJEKOVLJU

Marija-Ana DÜRRIGL, Zagreb

U radu se razrađuju neki aspekti odnosa pisanoga i usmenoga u hrvatskoglagoljskim tekstovima i čitavim zbornicima. Pritom je posebna pažnja usmjerena na autoritet zapisanih tekstova, na etičnost i retoričnost čitanja, kao i na načela dekompozicije i kompiliranja već postojećih tekstova. Ukazano je i na literarne/estetske značajke odabranih glagoljskih tekstova (primjerice, vizija i hagiografija) koje supostoje s praktičnim funkcijama dotičnih ostvaraja.

Ključne riječi: hrvatskoglagoljska književnost, pisanje, čitanje, dekompozicija, kompiliranje, autoritet, pamćenje, kompozicija

UVOD

Knjiga je kao riječ i pojam u srednjem vijeku nerijetko bila rabljena u prenesenu značenju i mogla je pokrivati mnoga pojmovna područja. Primjerice, vidljivi je svijet, po augustinovskom shvaćanju, bio »knjiga prirode« koju je valjalo znati pročitati. Međutim, ovdje nas zanima »pravo« čitanje. U radu će biti problematizirani odabrani aspekti koji se nameću u čitanju makar i suženoga korpusa fabularnih tekstova. Pitanju odnosa hrvatskih glagoljaša prema tradiciji posvećeno je dosta pažnje u znanstvenoj literaturi. Stoga na ovom mjestu neka bude dopušteno jedno razmišljanje kao sinegdoha za taj odnos – sinegdoha koja svjedoči o tradicionalnosti srednjovjekovne hrvatskoglagoljske nabožne književnosti. Dakako, izraz *tradicionalnost* ne smije zakriti pogled na inovacije, na novine i promjene koje se mogu pratiti u našoj srednjovjekovnoj književnosti, kao što je npr. naglašeno okretanje prema Zapadu, redigiranje liturgijskih knjiga, jezične promjene, unošenje novih tema i motiva i sl. Uza sve to, u hrvatskoglagoljskoj se pismenosti jasno razaznaju tragovi stopa starih, naslijeđenih tekstova, npr. »Bogorodičina

apokalipsa« u *Grškovićeve zborniku* (16. st.).

Promatrajući našu, mahom anonimnu i prijevodnu književnost – kad se govori o njezinoj glagoljskoj sastavnici – valja poći kat'egzohen od primata *zapisanoga, napisanoga* teksta kao od nulte točke, a usmeno-slušno prenošenje bilo je sekundarno.¹ Naravno, apsolutiziranje te tvrdnje nije moguće, ali je kao polazište ovjerovljeno.

SINTAGMA »ČTE SE«

Jedna formulacija privlači pažnju jer ona na specifičan način zrcali odnos glagoljaša prema tradiciji. Formulacija o kojoj je riječ jest sintagma *čte se*.

Prema mišljenju nekih izučavatelja, formulacija *čte se* (»legitur (in) ...«) indikacija je da se zapisani tekst preuzima ili prepisuje iz nekoga drugoga, starijega izvora.² Nalazimo tako u našim knjigama pozivanje glagoljaša na autoritet *Svetog pisma* kao svoga izvora, ili se pisci pozivaju na zbirke tipa *Vitae Patrum* (»čte se v životi svetih' otac' ...«), na djela pojedinih autoriteta (»govori sveti Eronim«), na kronike (»čte se v nikoi kroniki«) ili jednostavno kažu »čtemo egzempal ...«, »čte se edna prilika čudna«, u kojim se dvama primjerima spominje i žanrovska odrednica.³ Ako se pozivanje na izvor i pokaže kao netočno ili apokrifno, *namjera* je glagoljaša u takvim situacijama bila jasna. Osnažiti, potvrditi, ovjeriti ono o čemu se piše, ono o čemu se govori. Kako naglašava E. Duffy, legende, egzempla i vizije bijahu religiozne priče, s jasnim skupom konvencija, a svaka je promjena ili prilagodba bila uvjetovana konkretnim pastoralnim potrebama u kojima su se tekstovi rabili.⁴ To je *tradicija* u koju su trebali biti uronjeni i uključeni dotični pojedinačni ostvaraji. Katkada glagoljaši i drugi autori u takvim situacijama nisu marili za upozorenje što ga je zapisao Ælfric, kako će samo oni kopisti koji su doslovno i oprezno prenijeli predložak biti nedužni pred Bogom!⁵ Kompiliranje glagoljaških zbornika u kojima se, primjerice, vizije

¹ Usp. ŽAGAR 2005: 254-255 i STOCK 1983. Osim toga: »We have only such written records as survive and therefore all medieval texts are now a matter of book-reading ... but at the time of composition were ... composed to be read in or from manuscripts texts.« – DAVENPORT 2004: 42.

² Usp. TAYLOR 2000: 739.

³ Citirano prema STROHAL 1917: 299-300.

⁴ DUFFY 1992: 291.

⁵ Usp. CRYSTAL 2005: 56.

čuvaju zajedno s tekstovima drugih vrsta, kao nužnu je posljedicu imalo ponešto »slobode« u izboru i oblikovanju pojedinih tekstova koji nisu bili liturgijskoga ili teološkoga značaja. Primjer za kompilativan karakter dijela hrvatskoglagoljske književne produkcije može biti tzv. »Legenda o Ivanu Zlatoustom«, odnosno njezina hrvatskoglagoljska verzija.⁶ Gledajući samo površinske morfološke promjene tekstova, možemo pretpostaviti da su se glagoljaši istovremeno služili raznim književnim i izvanknjiževnim kontekstima; na taj su način postajali kompilatorima. Kao nužna pretpostavka za *sastavljanje* zbornika – kao kompilacija različitih vrsta tekstova, od pravnih i poučnih do narativnih – određeni su tekstovi bili glagoljašima na raspolaganju i služili im kao izvori iz kojih mogu crpiti i »slagati«.

ČITANJE I AUTORITET

Preduvjet za *kompiliranje* bilo je *čitanje*. Velika je vrijednost pridavana čitanju i osobito načitanosti u srednjemu vijeku; svjedoči o tome primjerice već i *Regula sv. Benedikta*, koja obiluje citatima iz *Biblije* i iz djela crkvenih otaca. Ako se čitanje gleda kao *dijalog*, može se upotrijebiti izraz *polifonija*. Više »glasova«, onih zapisanih na pergameni i/ili izgovorenih naglas, te onih u čitateljevu sjećanju, stupaju u interakciju i čine novu tvorbu, novi sastav. Čitanje kao dekodiranje i dekonstruiranje, a istovremeno kao komponiranje nečega što se ponovno pohranjuje u škrinju sjećanja. Polifonija je međutim kao termin ponešto problematična; osim što je preuzeta iz muzikologije, uz nju se odmah nameće veza s Dostojevskim. A moguća srednjovjekovna književna polifonija fundamentalno je drugačija, jer se nalazi u stalnom susretanju s *monofonijom* – svi se glasovi stapaju u jedan glas ili jedno gledište. Nadglednički položaj zauzima dakako Bog,⁷ a promatrači zauzimaju gotovo jedinstveno stajalište u smislu da njihovo djelovanje ostvaruje smisaoni ali i misaoni sklad. Tu se opet razaznaje srednjovjekovna napetost između *višeglasja* i izvornoga *jednoglasja* iz kojega se polazi i u koje se na koncu sve vraća.

Tako shvaćena, polifonija može imati još jednu funkciju: ona povezuje književnu ili knjišku kulturu pisaca i pisara s laicima, sa širokom publikom,

⁶ Vidi o tome PETROVIĆ 2005; DÜRRIGL 2002.

⁷ Usp. BITI 2000: 179.

s njihovim mentalnim kategorijama i jezičnim formama. Prostor na kojem se mogla izraziti učena kultura u srednjovjekovnoj Hrvatskoj bio je dosta skučen i promjenjiv. Ako su »glagoljaški humanisti« rabili vernakularni jezik (pa i hrvatski crkvenoslavenski kao bliskiji od latinskoga), bilo je to po kriteriju razumljivosti i pristupačnosti za širu, manje obrazovanu publiku. S tog se motrišta eklekticism, kompiliranje, prilagodbe čine gotovo samorazumljivima jer su nužne u ostvarenju punije komunikacije.⁸

Sintagma »čte se« nedvojbeno je pozivanje na *autoritet (na)pisanoga teksta*, na autoritet knjige, pa time i književne kulture.⁹ Nije uputno zamišljati jednosmjerno kretanje od usmenosti prema pismenosti, jer je srednjovjekovna recepcija uistodobnjivala usmenost i pisanost (pismenost) koje su se na različite načine prožimale i dopunjavale. Nije uvijek jednoznačno slijedi li nakon formule »čte se« prepričavanje s više ili manje slobode ili stroži, disciplinirani prijevod predložka. Uostalom, ne znamo s koliko se predložaka u nekoj situaciji baratalo. Ono što jest neupitno su »autorizacija« i autoritativnost koje se postižu – »čte se« je mnogo više od formule koja je mogla imati i praktičnu funkciju u komunikaciji, da privuče i zadrži pažnju primatelja. To je signal s važnom ulogom u svijesti glagoljaša-pisca ali i njegove publike. Ono što je bilo zajedničko pamćenje pretežito nepismene pastve, pojedinačnim je čitanjem za sebe izoliralo one koji čitaju (npr. iz molitvenika ili brevijara) od drugih članova zajednice.¹⁰ Postupno se zbila svojevrsna zamjena zajedničke pobožnosti s individualnom, osobnom pobožnošću.¹¹ Međutim, knjige su mogle imati i suprotan učinak snažnijega povezivanja pojedinca sa simboličnim svijetom u kojemu je zajednica živjela. Jer ono što se »čte« je izabrano, značajno, posebno i vrijedno; to je nešto što valja usvojiti, to je model po kojem treba nastojati živjeti, predati drugima, podijeliti s njima.

⁸ Postojali su plagijati i za srednjovjekovne autore, ali to nisu bile »krađe ideja« u današnjem smislu, već posljedica lijenosti i manjka obrazovanosti. »It is a failure of invention because it is a failure of memory, that educated *memoria* of the trained author, who knows how to speak without appearing to have memorized at all.« – CARRUTHERS 1992: 220.

⁹ Usp. i ŽAGAR 2007.

¹⁰ Usp. GRAVES 1989.

¹¹ Usp. DUFFY 1992: 131 i dalje.

AUTORITET I PAMĆENJE U KOMPOZICIJI (PRIMJER VIZIJA)

Tipizirana formula »čte se« pokazuje dihotomiju: prvo, oslanjanje na autoritet zapisanoga – istovremeno uzvisujući time vlastiti zapis, ali možda i odvrćući od sebe moguću krivnju – te drugo, širenje horizonta u smislu dijeljenja napisanoga s drugima, da se prenese poruka. Dvojestvo se može pročitati primjerice iz konca dviju verzija »Legende o sv. Pavlu Pustinjaku«, gdje piše »Az' že L'vъ grêšni (napi)sav' si m(o)limo se proseče (vsi p)ročitajuče pamet' siju da i n(a)sъ pominaete ...« te »potrêba e(stъ) na kon'cu sego čt(e)niê ispitati oniъ ki ot o(tъ)ca plemen'čine ne znajutъ ...«. ¹² U tome bi se drugom aspektu mogao ogledati i laicizam glagoljaškoga humanizma, ¹³ ako ga se shvati kao znak otvorenosti i zauzetosti za one kojima knjige nisu dostupne. Je li taj laicizam odraz humanističkoga duha? Svakako on jest odraz nazora po kojemu su tekstovi duhovna hrana koju valja »posluživati« svima *na nauku*. Za tu svrhu tekstovi trebaju biti razumljivi i pristupačni, ¹⁴ a postupci citatnosti i/ili preradbe svojevršni su skokovi kroz stoljeća, što povezuju stare tekstove i nove primatelje.

Autorski pripovjedač na kraju »Dundulove vizije« potiče primatelje da čuveno imaju »vaz' da na vašoi dobroj *pameti*« – dotični sadržaj valja imati stalno na pameti, *zadržati* ga u svijesti; treba vazda imati mogućnost prizvati u svijest, oživjeti i ponovo promišljati taj sadržaj i njegove poruke. Pamet i pamćenje u etimološkoj su vezi jer su sjećanje (kao sposobnost zadržavanja sadržaja) i pamet (kao sposobnost da se misli i rasuđuje) povezani fiziološki i psihološki.

Ako se u tekstu i ne nalazi eksplicitna formula kao »čte se v' ...«, »nahodi se v' ...« ili »pisano est' ...«, prepoznaje se odnos poštovanja prema predlošcima/starijim tekstovima, makar oni bili i apokrifni – takav je slučaj s viđenjima Bogorodice, Pavla, Abrahama i Varoha. U *postupku* prevođenja (ili prepisivanja) kod naših se glagoljaša nailazi na neke slobode koje otvaraju mogućnost kombiniranja, a što onda rezultira pojavom što je su-

¹² Citirano prema izdanju BADURINA-STIPČEVIĆ 1992.

¹³ NOVAK 1996: 324 – ali nije sasvim nedvojbeno je li pogled u prošlost 15-stoljetnih kompilatora glagoljaša »novopronađen« kako piše Novak.

¹⁴ Pa ne začuđuje uporaba kolokvijalne fraze i pomalo neočekivanih slika – primjerice, u *Luličevu zborniku* u verziji »Dundulove/Tundalove vizije« dio paklenih prostora uspoređuje se s kuhinjom: »na toj *prsuru* sedêše mnoštvo velikih dêvlov ki *frigahu* velik broj zločestih duš« – navedeno prema IVŠIĆ 1948: 137.

vremeni istraživači zovu otvorenošću forme srednjovjekovnih (slavenskih) tekstova.¹⁵ Naime, ako na papiru/u knjizi fiksirani tekst nije (nužno) *perfectus*, on se, unutar dozvoljenih granica i prema dopuštenim pravilima, može mijenjati. Prilagodbe se ne tiču *bitnoga* – jer i Pavao i Varoh, ali i vidioci koji su obični ljudi imaju doživljaj vizije koji je *miraculum* od Boga: »viždъ pokoište pravednihъ i viždъ pokoišta nečъstivih« kako stoji u hrvatskoglagoljskoj »Varohovoj viziji«. U toj se antitezi (zanimljivo je spomenuti i ovo: jedno *pokoište* blaženih, nasuprot brojnim *pokoištima* prokletih!) izriče sadržaj i poruka gotovo svih srednjovjekovnih vizija. Teme i motivi bliski su i srodni, možda međusobno preuzeti; bio je to pokazatelj piščeve učenosti i načitanosti.

Eklekticismam i kompilativni značaj »Pavlove vizije«¹⁶ nisu uvjetovani samo *memorijalnim karakterom* nego i *autoritetom* sličnih tekstova: ako su muke i prostori vječnosti već opisani, tada mlađi tekst neće unijeti fundamentalne izmjene, jer bi one mogle biti shvaćene kao heterodoksija; moguće je naći dopune ili nove detalje, što ovisi dijelom i o piščevoj/prevoditeljevoj lektiri. Dopuštene su manje varijacije u detalju i intenzitetu, u pažnji koja je posvećena pojedinim prostorima i/ili mukama, ali ne i u pitanjima za koja se smatralo da se tiču biti, samoga eshatona. Isto tako, kroz vizije progovara *Zeitgeist*, kao moralna i socijalna kritika, npr. u »Bogorodičinoj apokalipsi«. Kompilativni karakter jasno se prepoznaje u cjelini teksta »Ovo e sudъ gospodina Boga«; glagoljaš je uzeo dijelove iz dviju cjelina (iz »Pavlove vizije« i jednog apokrifa o Posljednjem sudu) i složio ih u novu cjelinu, a da te dijelove nije ošteti. *Memorija* kao škrinja tekstova, kao riznica iz koje se bira i uzima ne odnosi se samo na prošlo, već podsjeća i na budućnost – to je sinegdohalni pogled na svijet, na povijest i na pojedinačne događaje.¹⁷

Dobro je poznata srednjovjekovna metafora o lektiri kao *hrani*: pa kao što se hrana probavom usitnjuje i razlaže (kako bi se korisne tvari mogle iskoristiti, a štetne ukloniti), tako i proces čitanja/usvajanja počinje razlaganjem ili rastakanjem cjeline u dijelove, koji se zatim slažu u sjećanje

¹⁵ Dakako, ovdje je riječ o prijevodima koji nisu iz sfere *Biblije*, patristike i liturgike, već o onima iz sfere hagiografije i legendarne književnosti. Pisarova religioznost ima važnost, ali je »sloboda« koja mu je dozvoljena veća nego u prijevodima kanonskih, doktrinarnih i crkvenopravnih tekstova – usp. npr. priloge u TASEVA 2004.

¹⁶ Što ga ističe HERCIGONJA 1975: 359.

¹⁷ Usp. DÜRRIGL 2007.

po pravilnom redu da bi se mogli točno/vjerno reproducirati. Na primjeru spomenuta teksta »Ovo e sudb gospodina Boga« razvidno je da u slaganju ima nešto slobode, ali je ishod ipak unaprijed zadan – on je naslovom i predviđen, najavljen. Tijek je to stvari koji se ne može promijeniti; zli će biti kažnjeni, dobri će biti spašeni, a odluku će donijeti Krist u Sudnji dan. Način *kako* će se taj sadržaj oživjeti ostavlja prostora za stvaralački uzlet i za individualnost.

Značajka *citatnosti* (bilo eksplicitne, bilo čak implicitne) koja se tako jasno razaznaje u tekstu o prenju Milosti, Istine, Pravde i Mira također svjedoči o tradicionalnosti, o svjesnu pozivanju na autoritet posvećenoga teksta. Citat do citata kojim se tumači fabula – ili obratno, fabula koja oprimjeruje i oživljava teološke misli – rezultat je *načitanosti* autora. Duhovna »hrana« koja je upamćena primjenjuje se po načelu punine, izobilja, gotovo toposa nadmašivanja. R. Marti, primjerice, naglašuje fenomen intertekstualnosti baš u tom kontekstu, kao i njezinu važnost za književnu produkciju *Slavia Orthodoxa*. Intertekstualnost – ili, ako hoćemo, interdiskurzivnost – je pojava uvjetovana niskim vrednovanjem »izvornosti«, obilnim citiranjem raznih autoriteta, kao i »razloživošću« (Auflösbarkeit) većih tekstnih cjelina.¹⁸

SJEĆANJE NA BUDUĆE, ETIČNOST ČITANJA

Ako se naime *čitalo* (»čte se«), tada je svijest o zapisanosti, prethodnoj napisanosti neupitna, ali nije sasna jasno *kakva* bi to svijest bila, što se točno gledalo kao »kvaliteta«. Takvo teorijsko promišljanje može biti jalo-vo, budući da se mi ne možemo poistovijetiti s »njima«, niti sa srednjovjekovnim piscima, a niti s publikom. Ono prethodno napisano i naslijeđeno, kao nekakav entitet koji su namrli stariji naraštaji pisaca-glagoljaša ili pak drugih jezično-kulturnih sredina, usvajalo se i *slagalo* u nove cjeline – to su autori činili s autoritetima.¹⁹ Zato upravo *kompozicija* povezuje memoriju i srednjovjekovno poimanje autoriteta (uostalom, i autorstva). Za srednji vijek *prošlost* nije *prošla*, nije završena cjelina, već je naglasak bio na *sve-vremenosti*. U tom smislu je »zapisanost« bila kategorija živosti i potencije. Bilo bi krivo tvrditi kako ljudi u srednjemu vijeku nisu primjećivali pro-

¹⁸ Usp. MARTI 2006: 26.

¹⁹ Usp. CARRUTHERS 1992: 189.

mjene »u odnosu na prije«, ali je naglasak bio na tome da se pogledom u prošlost pomogne gledati u budućnost.²⁰ Važno je ponoviti: *čitanje* je bilo shvaćano kao *dijalog*, skupljanje (*collectio*) raznih glasova – glasova likova, pripovjedača, autora i glasova otprije pohranjenih u pamćenju čitatelja/primatelja. »Hermeneutički dijalog« bio je odnos čitatelja i onoga što čita u procesu čitanja, a koji je proces mogao biti svojevrsna meditacija. U svemu je tome bila važna *introspekcija*.²¹ Memorija, ponavljam, nije bila tek puko pamćenje, sjećanje, već je opskrbljivala maštu i stvaralačko razmišljanje. Između sjećanja i razmišljanja, pamćenja i pameti postojao je dvosmjernan odnos i komunikacija. Uz sjećanje vezana je etičnost kao značajka srednjovjekovnih nabožnih tekstova, upravo i *etičnost čitanja samoga*.

Čitani je literarni tekst – fikcija, ako hoćemo – mogao biti hranilištem za meditaciju o tome što npr. život nekoga sveca ili jedan njegov doživljaj može značiti »za mene, za moj život i za to kako ću se ponašati«. Meditacija znači uključivanje volje i razuma u čitanje/slušanje, u proces razumijevanja i usvajanja. Ona je mogla biti vježba, ali je bitno pridonosila tome da čitanje (pa i slušanje) bude *etičko* i u tom smislu valja promatrati književne ukrase, *trope*. Figure i tropi imali su i funkciju ornacije, jer su pridonosili učinku *delectare*, ali su istovremeno pomagali promišljanju i pamćenju.

Svojevrsno »sjećanje na budućnost« jasno je izraženo na primjeru prenja Milosti i Istine, Pravde i Mira. Na koncu naime, nakon što je ispriповijedao nešto što se »davno« zbilo i protumačio tu fabulu, pripovjedač poziva primatelje da »sada« razmisle o tome što su čuli jer dolazi »buduće« vrijeme kada neće biti milosti za grešnike: »O č(lovê)če grêšni pomisli sada dokle hoće biti g(ospo)dstvo tvoe ... kada nam' tako grozno Pravda prêti ere kada pride on' strašni i poslêdni dan' ki ima vele brzo priti a boju se da e danas' ali zjutra ...«. Sve se to povezuje u bezvremenost, jer bez obzira je li danas ili sutra ili koji drugi dan – »va vsako vrime nas' semrt' čeka ...«. Zapravo je ishodište ovakvih tekstova Is 55,6 »içite gospoda egda obrêsti se možetъ« (npr. *Hrvojev misal*, fol. 30b), pa nije neobično da se i prenje Božjih kćeri kao epizoda pojavljuje u raznim varijantama unutar drugih djela, npr. u Langlandovu djelu »Piers Plowman«, a završava pomirbom Pravde i Milosti.

²⁰ Usp. SOUTHERN 1970: 126.

²¹ Nekoć veoma cijenjeno oruđe ili sredstvo istraživanja, danas većinom necijenjeno – usp. DUDAI; CARRUTHERS 2005.

Uz etičnost se mogu povezati i paratekstualni zapisi u kojima pisar ističe *kako valja čitati*, odnosno upućuje na to da slijedi tekst koji je vrijedan, važan, koristan. U *Petrisovu zborniku* brojni su takvi pozivi čitatelju, kao »čti lipo«, »čti razumno«, »čti pravo«, »čti ljuveno«, »čti pravo i razumêi lepo«, ali i »čti ne drêm(li)«. Takve signale nalazimo i drugdje – razumljivo, česti su u zbirka propovijedi, npr. u prijevodu *Korizmenjaka*: »Čte se edna prilika čudna«. ²² Tekstovima valja pristupiti razumno i s ljubavlju, jer oni prenose poruku Dobroga, pa za proces čitanja valja biti pripremljen, valja biti u stanju duha otvorenom za poruku teksta, a otklonjenom od možebitnih smetnji kao što su smetenost duha, pomanjkanje koncentracije (»čti ne drêmli«) i površnost (»čti neborê ako razumiš«). Čitanje kao čin i proces nešto je posebno, pa dobiva i drugačiju kvalitetu u *dijalogu* primatelja (onoga koji čita i onoga komu se čita) i teksta (neka bude dopušteno, onoga što se čita u smislu »pošiljatelja«). ²³ Ova tvrdnja može imati pokriće za tekstove iz biblijskoga i hagiografskoga kruga, čak bez obzira na njihovu »literarnost«. ²⁴ Djela su imala otvorenu formu (jesu li onda uopće djela u klasičnom smislu?), bila su mahom anonimna i kolektivna stoga što su bila otvorena za razne kombinacije, oduzimanje, dodavanje, prilagodbe i sl. Sve to stvara interdiskurs u kojemu se prepoznaju tipični topoi, zapleti i likovi, ustaljeni retoričko-figuralni elementi i jedinstvena poruka. ²⁵ U *načimu* na koji se varijabilni gradbeni blokovi upotrebljavaju i slažu nalazi se moguće estetičko uznačenje.

²² NAZOR; FUČIĆ 1981.

²³ Ova »personifikacija« teksta izvire iz odnosa poštovanja prema zapisanom, a koje se po pohranjivanju u memoriju smije, poštujući pravila, »ponovno oživititi« u novim kombinacijama.

²⁴ Naime, tekst koji valja čitati »ljuveno« i »razumno« sam po sebi očito je shvaćan kao kvalificiran nečim iznimnim – možda i literarnošću. Ona nije morala stajati na prvom mjestu, ali je bila prisutna neizravno, odnosno izvirala je iz iznimnosti sadržaja, a oblik je kontemplabilnost sadržaja, ishodeći iz njegove »uzvišenosti« – usp. o tome ASSUNTO 1975. No, s druge je strane to umjetničko oblikovanje imalo važnost za memoriju, kako pokazuje CARRUTHERS 1998. Postoji li tu makar i skrivena dihotomija, suprotnost, napetost?

²⁵ Relevantno je makar i usput spomenuti kako se i u paratekstualnim odsječcima čitavih kodeksa nailazi na sličnosti iskaza/zapisa koji se mogu čak gotovo smatrati intertekstualnošću, a ne samo toposom: Grgur Borislavić piše da je on čovjek »komu e s' mrtv mati otač'stvo grob' a bog(a)tstvo grisi«, dok se u *Kolunićevu zborniku* o pisaru čita »ê ... komu esu grisi bogatstvo grob' o'tčastvo zemla mati«.

RETORIČNOST I LITERARNOST

Sve izrečeno važno je za opću sliku o npr. »Dundulovoj viziji« u kontekstu europske srednjovjekovne književnosti, umjetnosti i misli. Svakako valja uvijek imati na umu da je *literarnost* bila drugačije poimana; ako ništa drugo, *retoričnost* je bila stalno i bitno prisutna.²⁶ Kako sumarno piše CARRUTHERS (1992: 11): »The institutions of literature, including education in the arts of language, the conventions of debate, and meditation, as well as oratory and poetry, are rhetorically conceived and fostered.« Ključne su riječi koje se tiču čitave srednjovjekovne književnosti, pa tako i hrvatske: *institucije* kao specifična institucionalizacija nabožne literature (autoritativnost); *obrazovanost* (koja može biti skromnija od one humanista, ali se glagoljaše ne može svoditi na skup neobrazovanih, u latinskomu jeziku neukih duhovnika); *konvencije* (karakteristične za pojedinu literarnu vrstu) i *debate, prenja, suprotnosti* (što ih mi kao suvremeni izučavatelji doživljavamo kao napetosti tipične za srednji vijek, kako je pokazao J. Huizinga); *meditacija* (tj. promišljanje i sagledavanje tekstova kroz više razina značenja – ako i ne kroz idealne četiri razine, ali uz doslovno barem dolazi i moralno značenje); *govorništvo i poetika* spojeni zakonitostima što se ostvaruju u raznim djelima; konačno, *retorički značaj* te produkcije. Upravo stoga K.-D. Seemann piše o »Lesen und Schreiben im alten Russland« baš tim redosljedom,²⁷ jer su čitanje i pisanje bili u odnosu jednake kompetencije. Prvo je čitanje (s lista papira ili slušanje), a zatim slijedi pisanje. Ako se i pretpostavi živa, neposredna komunikacija u kojoj je netko kazivao tekst, unutartekstovni signali upućuju na to kako je zapravo tekst bio taj koji »govori« – pripovjedač/kazivač naglas je ponavljao ono što mu je zapisani tekst sa stranica kazivao, govorio.²⁸ Naime, čitalo se naglas ono što je napisano, a na temelju pročitana (i upamćenoga, usvojenoga) moglo se sastavljati novo, npr. nova verzija nekoga djela. Kako je za skupinu srednjovjekovnih vizija naglasila Carol Zaleski, literarnost se iz nje ne može jednostavno izljuštiti, premda može biti riječi o nečijem stvarnom doživljaju (a što se stalno naglašava toposom svjedočenja). Naime, priče o takvim doživljajima najčešće su višestruko prerađivane do konačnoga oblika koji je zapisan i

²⁶ CARRUTHERS 1992: 198.

²⁷ SEEMANN 1984.a: 257-275.

²⁸ Usp. VARTY 2005: 160.

kao takav došao do nas. »The vision is a collaborative effort, produced by the interaction of the visionary with neighbors, counsellors, the narrator, and other interested parties.«²⁹ Svi se stupnjevi toga procesa ne mogu pratiti u detalje, ali se ipak u ponekim slučajevima mogu razabrati razni slojevi, od (mogućega) prvotnoga *doživljaja*, preko *komunikacije* s okolinom, koja u pripovijedanju zapravo već postaje *interpretacija*, pa *prihvatanje* i konačno *zapisivanje* – dakako, to nije ništa konačno, jer se tu otvara mogućnost za prerade, prijevode, te za (de)kompoziciju.

K NOVIM STAZAMA ISTRAŽIVANJA

Autori (pisci, prevoditelji ili kopisti) članovi su zajednice i njihova je uloga važna – sudjeluju u ritualiziranu procesu »ponovne izvedbe« zadanih/propisanih konvencija koje se oživljavaju svaki put u novoj varijanti (npr. u svetačkim legendama ili vizijama). Ovdje se ponovo dotičemo i izvedbe. Dakako da u Seemannovoj porabi toga izraza može nadasve biti riječ o *pisanju* (o činu pisanja, stavljanja rečenica na papir ili pergamenu) kao »izvedbi«, kao konkretizaciji toposa, shema, formula ili uzora – međutim, konkretizacija se odnosi i na *čitanje* (kao usvajanje novih sadržaja i dijalog s već upamćenim/poznatim sadržajima), a ne samo na *pisanje*. Među tim dvama polovima (ako čitanje shvatimo kao individualan čin) mogao je postojati most, poveznica koju u nedostatku boljega termina zovemo »izvedbom«. Osim žanrovskih odrednica kao što su autor, predmet/tema, namjera autora, situacija, medij/stil, primatelj i djelovanje na primatelja, Seemann naglašava i značajke povezane s konkretnom uporabom teksta i/ili žanra (Gebrauchsbezogenheit), a to su funkcionalni pluralizam, anonimnost, tradicionalizam, kolektivitet i retorička forma.³⁰ Možda su se u 15. st. doista odškrinula vrata humanističkim pogledima, ali valja ipak biti svjestan da je »srednjovjekovni humanizam« nešto posebno i da taj termin može biti

²⁹ Usp. ZALESKI 1986: 86.

³⁰ SEEMANN 1984.b: 282 i 285. Nadalje ističe: »...die Literatur ist nicht gleichgültig gegenüber dem sprachlichen Ausdruck. Die sprachliche Stilisierung, die Auswahl der sprachlichen Mittel ist aber, wie in der Redekunst, gebunden an die Situation, an die Intention, das Thema, an die Adressaten ... Das gilt auch dann, wenn man nicht direkt zu überzeugen versucht ... Dieser Literatur rhetorischer Form kommt aber ... weder Fiktion oder Fiktionalität oder das Phantastische zu.« (str. 283).

krivo shvaćen. Ne smije se uostalom zamagliti ni razlika između intelektualne elite i njihovih pogleda (Duns Scotus ili Dante, Hugo od sv. Viktora ili Chaucer) i opće literarne sfere u koju spada veći dio naših glagoljaških pisaca i supisaca. No, i u glagoljskoj se pismenosti ističu pisci i prevoditelji kao Vid Omišljanin, Bartol Krbavac, pop Martinac, Šimun Greblo, Broz Kolunić, Šimun Klimantović i Stjepan Belić.³¹

Konstantin-Ćiril je u »Vita Constantini« predstavljen kao čovjek koji ne cijeni mnogo znanje koje nije sadržano u knjigama, već se prenosi usmeno.³² O važnosti koju pridaje knjizi svjedoči ne samo to što je ustanovio glagoljsku azbuku, tj. novo pismo za Slavene (jer se ne može pisati na vodi, kako piše u Konstantinovu *žitiju*), već se vrednovanje pisanja i zapisanoga može naći već i u njegovim disputacijama prije moravske misije. Takav se odnos strahopoštovanja ne odnosi isključivo na svete tekstove, na biblijske odlomke u liturgijskim knjigama te na kodekse liturgijske i osobne pobožnosti, već se odnosi na *knjige* – na *zapisanost* i *napisanost* općenito. Hrvatski glagoljaši kao baštinici ćirilometodske tradicije mogli su dijeliti taj stav. Kao i drugdje u Europi, autoritet je glagoljaša redovito bio utemeljen na *tekstovima*, na *zapisanome*. Zato glagoljaši primjerice pišu »čte se ino čudo ot' preslavne Marie«, dakle pozivaju se na autoritet *zapisanoga*, a ponekada će napisati npr. »čte se v ištoreh' skolastikah'« ili će se pozvati na Sveto pismo gdje toga sadržaja uopće nema. Ponekad se pak citira što koji teološki autoritet »kaže«, a dakako riječ je o zapisu: »pravi s(ve)ti Avgustinъ«, »vele lip' nauk' ko govori s(ve)ti Brnard«. Raznim pozivanjima na autoritet starijih zapisanih tekstova, srednjovjekovni pripovjedač ovjerava svoj iskaz, provjerava ili naglašava njegov autoritet ili istinitost i time prekoračuje okvir fikcionalnoga pripovjednog teksta.

Puno razumijevanje znatnoga dijela hrvatskoglagojske književnosti ometa činjenica da je ta produkcija *anonimna*. Kad bi se znalo kada je točno neki tekst napisan/sastavljen (za razliku npr. od toga kada je zapisan, ili u kojem se rukopisu čuva), mnogo bi toga bilo jasnije. Nerijetko odgovori na

³¹ MIHALJEVIĆ; REINHART 2005: 34-35. Osim toga: »The illiterate gazing during Mass on a cheap indulgences woodcut of the Image of Pity was not necessarily worlds away from the gentleman reading learned Latin prayers to the wounds of Jesus, and both of them would have responded in much the same way when summoned to put aside book or block-print to gaze at the Host«. – DUFFY 1992: 123.

³² Usp. BUTLER 1995.

važna pitanja ostaju nepoznati, npr. tko je tekst napisao (zapisao), za koga, gdje i kada, kako su se tekstovi prenosili («prezentirali»), jesu li i otkuda prepisivani, jesu li izravni prijevodi. Za neke su tekstove temeljem jezične i paleografske analize odgovori ponuđeni, a ponekada je jedini *terminus ante quem* zapis iz kojeg vremena potječe rukopis, ako takav podatak uopće postoji. No, to nije značajka samo naše srednjovjekovne pismenosti.³³ Pisanje, zapisivanje čini tekst ponovljivim u različitim situacijama; pojedini su se tekstovi znatnije prerađivali (primjerice, duža i kraća verzija »Pavlove vizije«) i u takvu novom obliku prenosili kroz stoljeća. Pisanje dakle čini tekst trajnim i reproduktivnim, a istodobno umanjuje količinu formula, znakova, općih mjesta i toposa koji su se morali pamtit. Tekst dostupan pogledu ostavlja naslovljeniku znatno više prostora i vremena za doživljaj nego izravni podražaj čitanja naglas ili usmenoga kazivanja.

Bez pretenzija za definitivnim zaključkom, ovo promišljanje pokazuje kako se nedvojbeno *napisanost* ili *zapisanost* poštovala. Ono što ipak ostaje samo u domeni domišljanja jest moguće samopromišljanje *umjetničkih* dosega tekstova koje su prošla stoljeća namrla mlađim srednjovjekovnim piscima i supiscima. O takvu procjenjivanju u našim spomenicima jedva da ima koja naznaka – jer »Vele lip' nauk' ko govori s(ve)ti Brnard« nije nedvojbeno potvrda tomu da nad Bernardovim autoritetom i moralnom kvalitetom teksta prevagu odnosi to što pisar drži nauk »vele lipim«.

Konačno, u srednjem je vijeku dakako postojala diskrepancija, jaz između učenih ljudi koji su imali pristupa književnim, teološkim, pravnim, medicinskim i drugim tekstovima i drugih ljudi; ti »drugi« su također umjeli čitati, ali su im knjige bile nedostupne. U svijetu srednjovjekovne književnosti implicitni primatelj (da ne kažemo čitatelj) dobiva »nadglednički položaj«³⁴ jer se piše, stvara, oblikuje uvijek imajući publiku pred očima. To je još jedan sloj značenja u formulaciji *čte se*.

³³ Usp. primjerice CROSS 2000: 565.

³⁴ Usp. BITI 2000: 176.

LITERATURA

- ASSUNTO, R. 1975. *Teorija o lepom u srednjem veku* (prev. G. Ernjaković). Beograd: Književna misao.
- BADURINA-STIPČEVIĆ, V. 1992. *Hrvatskoglagoljska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- BITI, V. 2000. *Strano tijelo pri/povijesti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- BUSBY, K. 2005. *Mise en texte* as indicator of oral performance in Old French verse narrative. E. B. Vitz, N. Freeman Regalado, M. Lawrence (ur.). *Performing Medieval Narrative*. Cambridge: Boydell & Brewer, 61-71.
- BUTLER, F. 1995. The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*. *Slavic and East European Journal* 39: 367-384.
- CARRUTHERS, M. 1992. *The Book of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CARRUTHERS, M. 1998. *The Craft of Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CROSS, J. E. 2000. Vernacular Sermons in English. B. M. Kienzle (ur.). *The Sermon (=Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 81-83)*. Turnhout: Brepols, 561-596.
- CRYSTAL, D. 2005. *The Stories of English*. London: Penguin.
- DAVENPORT, T. 2004. *Medieval Narrative: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- DUDAI, Y.; M. CARRUTHERS. 2005. The Janus face of Mnemosyne. *Nature* 434: 567.
- DUFFY, E. 1992. *The Stripping of the Altars*. New Haven-London: Yale University Press.
- DÜRRIGL, M.-A. 2002. O hrvatskoglagoljskim egzemplima. *Umjetnost riječi* 46: 121-137.
- DÜRRIGL, M.-A. 2007. *Čti razumno i lipo. Ogledi o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj književnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- GRAVES, P. 1989. Space in the English Medieval Church. *Economy and Society* 18: 297-322.
- HERCIGONJA, E. 1975. *Povijest hrvatske književnosti 2: Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber-Mladost.
- IVŠIĆ, S. 1948. »Tundalovo viđenje« u Lulićevu zborniku. *Starine JAZU* 41: 119-157.
- MARTI, R. 2006. Mehrfachübersetzungen als Sonderfall der Textüberlieferung. L. Taseva, R. Marti, M. Jovčeva, T. Pentkovskaja (ur.). *Mnogokratnite prevodi v južnoslavjanskoto srednovekovie*. Sofija: GorexPress, 23-34.
- MIHALJEVIĆ, M.; J. REINHART. 2005. The Croatian Redaction: Language and Literature. *Incontri linguistici* 28: 31-82.
- NAZOR, A.; B. FUČIĆ (ur.). 1981. *Korizmenjak (pretisak)*. Senj: Senjsko muzejsko društvo.

- NOVAK, S. P. 1996. *Povijest hrvatske književnosti 1: Od početka do Krbavske bitke 1493*. Zagreb: Antibarbarus.
- PETROVIĆ, I. 2005. Les *Vitae Patrum* dans la littérature croate du Moyen Âge. E. Renard i sur. (ur.). *Scribere sanctorum gesta. Recueil d'études d'hagiographie médiévale offert à Guy Philippart*. Turnhout: Brepols, 283-307.
- SEEMANN, K.-D. 1984.a. Lesen und Schreiben im alten Russland. W.-H. Schmidt (ur.). *Gattungsprobleme der älteren slavischen Literaturen*. Berlin-Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 257-275.
- SEEMANN, K.-D. 1984.b. Thesen zum mittelalterlichen Literaturtypus und zur Gattungssystematik in der altrussischen Literatur. W.-H. Schmidt (ur.). *Gattungsprobleme der älteren slavischen Literaturen*. Berlin-Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 277-290.
- SOUTHERN, R.W. 1970. *Medieval Humanism and Other Studies*. New York: Harper and Row.
- STOCK, B. 1983. *The Implications of Literacy*. Princeton: Princeton University Press.
- STROHAL, R. 1917. »Prilike« iz stare hrvatske glagolske knjige. Zagreb: JAZU.
- TASEVA, L. i sur. (ur.). 2004. *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite*. Sofija: GorexPress.
- TAYLOR, L. 2000. French Sermons, 1215-1535. B. M. Kienzle (ur.). *The Sermon (=Typologie des sources du Moyen Âge occidental, fasc. 81-83)*. Turnhout: Brepols, 711-758.
- VARTY, K. 2005. Reading, reciting and performing the *Renart*. E. B. Vitz, N. Freeman Regalado, M. Lawrence (ur.). *Performing Medieval Narrative*. Cambridge: Boydell & Brewer, 155-166.
- ZALESKI, C. G. 1986. *Otherworld Journeys: Accounts of Near-Death Experience in Medieval and Modern Times*. Oxford: Oxford University Press.
- ŽAGAR, M. 2005. Grafolingvistika i stari tekstovi. I. Pranjković (ur.). *Od fonetike do etike*. Zagreb: Disput, 223-258.
- ŽAGAR, M. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.

S u m m a r y

ON READING, WRITING AND COMPILATIONS IN THE CROATIAN GLAGOLITIC MIDDLE AGES

The paper deals with some aspects of the relation between writeness and orality in the Croatian Glagolitic texts and miscellany codices. Special attention is given to the authority of written texts, to ethics and rhetoric of reading, as well as to decomposition and compilation of already existing

texts. The formulation »čte se« not rarely found in Glagolitic miscellanies is chosen as an illustration of the relationship of Glagolitic scribes to tradition. The creative process went through phases of reading/hearing, memorizing, writing and compiling, which resulted in a »poliphony« in the memories of the recipients. The medieval metaphor about books as spiritual nourishment can be applied to the method or process of reading and writing new compositions, thus creating a specific interdiscourse and openness of form in presented Croatian Glagolitic works. Written texts were also sources for new creation, where the aesthetic and practical functions were inextricable. Literary/aesthetic qualities of the chosen texts (e. g. visions and hagiography) are pointed out, because they co-exist with practical functions of these particular works.

Keywords: Croatian Glagolitic literature, writing, reading, decomposition, compilation, authority, memory, composition

Prikazani rezultati proizišli su iz znanstvenoga projekta »Hrvatska i europska književnost srednjega vijeka«, provođenoga uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

*Izvorni znanstveni članak
Autor: Marija-Ana Dürriegl
Staroslavenski institut
Demetrova 11
HR-10000 Zagreb*

*Primljen: 10. IX. 2009.
Prihvaćen: 18. III. 2010.*